

Peidetud mustrid Tartu elamutes – uurimine ja dokumenteerimine

Heli Tuksam, Kurmo Konsa

Sissejuhatus

Seinte kaunistamiseks on läbi ajaloo kasutatud erinevaid meetodeid ja materjale. Peale seda, kui paberi tootmine levis Euroopas laialdasemalt ning see materjal muutus igapäevasemaks, võeti kasutusele paberist seinakaunistused – tapeedid. Tapeedid seovad ehitise tarindid interjööri, olles oluliseks osaks ruumi visuaalse ja ajaloolise terviklikkuse loomisel ja säilitamisel. Pabertapeetide tekkeks oli vaja ühelt poolt alusmaterjali – paberit – ja teisalt trükkimetus, et paberit kaunistada. Võrreldes varasemate seinakaunistustega oli paberil mitmeid eeliseid: odavus (võrreldagu või gobeläänide või kaunistatud nahaga), samuti kergus ja paindumus, mis muutis selle eriti sobivaks mustrite trükkimisel. Kuid tapeedil oli ka puudusi: selle välimus ei olnud nii suurejooneline ning vastupidavus oli märksa kehvem, seetõttu polnud tapeet eriti prestiižne.

Tapeet on uurimis- ja dokumenteerimisobjektina olnud Eestis varasematel aastakümnetel kahetsusväärset ebapopulaarne. Viimasel kümnendil on suhtumine muutunud ja põnevaid leide on igal aastal esile tulnud. Materjali koondamine ja süsteemi seadmine annaks hea ülevaate tapeedi ajaloost ja kasutusest Eestis ning selle kaudu sisekujunduse ja elulaadi trendidest. Hoonete ehitusloo ja sellega seotud inimeste tausta uurimine ühes siseviimistlust puudutavate analüüsidega aitab sügavamalt tajuda konkreetse kultuuriväärtusliku objekti muutumist, seal elanud inimeste esteetilisi eelistusi ja muutusi nende elujärjes. Tartuga seoses saab esile tuua olulisi muutusi 19. sajandi lõpust ja 20. sajandi algusest. Odavate rendipindade vajadus tõi kaasa uue suuna puitarhitektuuris ja sellega kaasnesid muutused sisekujunduses. Peaaegu kõikide puudust hoonete eluruumide viimistluses kasutati tapeeti. Seniste leidude põhjal saab väita, et Eestis toimunud muutused peegeldavad seaduspärasusi nii üldise kunstiajaloo kontekstis kui ka tihedat seotust lähinaabritega. Soomes on välja antud põhjalik tapeediajaloo ülevaade¹, Eestis on esimese suurema uurimuse

¹ Maire Heikkinen. *Suomalainen tapettikirja*. Helsinki 2009.

koostanud oma doktoritöö raames Kadri Kallaste², Lätis on ajaloolist tapeeti uurinud Laura Lüse³.

Tapeedikujunduse arengust Eestis

Pabertapeet on esmalt kandnud eksklusiivseid materjale jälgendavat iseloomu: paberile trükituna kujutati gobelääne, sametit, puitpaneele, siidi või drapeeringuid. Kangale omased lillmustrid on üks levinumaid varasemaid võtteid tapeedikujunduses.⁴ Varasemate tapeedinäidiste hulka kuuluvad Loodi mõisa (Paisu khk) peahoone⁵ leiud, neist kõige huvitavamal pabertapeedil on kujutatud drapeeringut (tahvel 22). Esmase kihistuse tapeedid pärinevad 18. sajandi lõpust või 19. sajandi algusest. Drapeeringutega tapeete on leitud samuti Lätist. Ka Loodi mõisa omanikud von Bockid olid tihedalt seotud Riiaga.⁶ Vanemate tapeedileidude määramisel on abiks alusmaterjal ja trükitehnika. Varased tapeedid on trükitud kokku liimitud paanidele ja paber sisaldab kanepi- või linakiudu. Värvide koostis on enamasti ebapüsiv, meenutades tüüpilist liimvärvi. Enamik varastest tapeetidest on teostatud käsitsi pakutrükitehnikas.⁷

Kõige uhkemad tapeedid Eestis kujutavad endast suurejoonelisi illusoorseid pannoosid ja on toodetud Prantsusmaal. Üks erilisimaid tapeedileide pärineb Lohu mõisast (Hageri khk).⁸ Lohu mõisa 1791. aastal valminud Gottlieb Welté maalingud Adonise teemal kaeti tapeediga 1825. aastal. Don Quijote teemaline pilttapeet on jäädvustatud muinsuskaitseameti kodulehel Veljo Ranniku mustvalge fotokogu vahendusel, pildistatud 1963. aastal. Praegu asub tapeet Eesti Ajaloomuuseumi kogudes. Eestist pärit leidude hulgas on erakordsed ka arhitektooniliste detailidega kujundatud tapeedid. Seesuguseid paneele on teada näiteks Tartust, praeguse mänguasjamuuseumi hoonest Lutsu 8. Tihti jälgendati paneelikujundustes puitu – niisugused kaunid leiud pärinevad näiteks Väana (Keila khk) ja Esna (Peetri khk) mõisast (tahvel 23). Eraldi võiks välja tuua triibustikul põhinevaid tapeete, mida on kasutatud erinevatel perioodidel,

² Kadri Kallaste. *Preservation of Wallpapers as Parts of Interiors. Addressing Issues of Wallpaper Conservation on the Basis of Projects Carried Out in Austria, Estonia and Romania. Ajalooliste tapeetide säilitamine interjööris. Ajalooliste tapeetide konserveerimise problemaatika käsitus Austrias, Eestis ja Rumeenias läbiviidud projektide põhjal. Dissertationes Academiae Artium Estoniae* 14. Tallinn 2013.

³ Laura Lüse. *Scenic Wallpaper First Quarter 19th Century Western European interior décor in Latvia. – Proceedings of the Latvia University of Agriculture Landscape Architecture and Art. Volume 1. Number 1. Jelgava 2012, lk 37–43.*

⁴ Geert Wisse. *Manifold beginnings: Single-Sheet Papers. – The Papered Wall: The History, Patterns and Techniques of Wallpaper.* Ed. by Lesley Hoskins. London 2005, lk 12–13.

⁵ Kultuurimälestiste riiklik register, mälestise registri nr 14603. Loodi mõisa peahoone 18.–20. saj.

⁶ Viljandi maakond, Paistu vald, Loodi küla. Loodi mõisa peahoone ja puukuur. Muinsuskaitse eritingimused konserveerimis- ja restaureerimistöödeks. Koostaja Mart Siilivask. Tartu 2011, lk 4–6.

⁷ Anthony Wells-Cole. *Flocks, Florals and fancies: English Manufacture 1680–1830. – The Papered Wall: The History, Patterns and Techniques of Wallpaper.* Ed. by Lesley Hoskins. London 2005, lk 24–25.

⁸ Kultuurimälestiste riiklik register, mälestise registri nr 15233. Lohu mõisa peahoone.

kuid triibu rõhutamise kuulub kindlasti biidermeierlikku kujundusse. Uuritud Tartu objektidest leiab historitsistlikke stiilinäiteid nii K. E. von Baeri tänav 5 kui ka Õpetaja tänav 7 hoonest. Historitsismiperioodi tuntuim muster on tekstiili jäljendav kujundus. Sügava tooniga rikkaliku lillmustriga pinda katab ühtlane raster, mis annab paberile tekstiilile omase faktuuruse. Näitena võib siinkohal tuua leiud Karlova mõisast, kus teostati uuringud Tartu Kõrgema Kunstikooli diplomitöö raames (tahvel 24).

Tapeet, selle kujundus ja koloriit, võib viidata ruumi funktsioonile. Pidulikes saalides või suuremates elutubades on kasutatud heledatoonilisi tapeete. Mitmes Eesti mõisas võis just saalides kasutatud tapeetidel leida rikkaliku ornamendiga mustreid trükituna valgega valgele, näiteks Vääna mõisa saalis ja Esna mõisa algses saalis. Sama on näha ka linnakorterites: nii olid Baeri 5 hoones suure elutoa seinakatted kaunistatud peamiselt heledates toonides piduliku mustriga. Kasutati ka erinevaid efektvärve, näiteks pärlmutrit või kulda. Seevastu sügavad toonid olid kasutusel söögitubades ja kabinettides. Just nendes ruumides kasutati tihti ka puitu jäljendavaid tapeete.

Omalaadi huvitava järjepidevuse võib leida trepikodade kujunduses, kus peamise võttena on jäljendatud kvaadrit. Mõisatest võib tuua sellise tapeedi-leiu näite Liigvalla mõisast (Koeru khk). Tartus Baeri 5 hoones on esimese kihina otse palgile maalitud marmoriiimitatsioon. Sellele järgneb kaks kihti marmoreeringuga pabertapeeti ja kolmas rustikamotiiviga kujundatud kiht (tahvel 25). Kõnealune leid võimaldab dateerida seni üsna avarapiirilise ehitusaja 19. sajandi keskele ja näitab traditsiooni püsimist läbi aastakümnete. Rustika jäljendusega tapeet on Tartus leitud ka Ülikooli 15 hoonest (tahvel 26).

Läbi ajaloo – tapeedikihistuste uuringud Tartu hoonete näitel

Kõige varasemad tapeedileiud Eestis pärinevad 18. sajandi lõpust.⁹ Vanimad Tartu leiud on pärit Jaani kiriku kvartalist, Kuramaa printsessi majast (Jaani 3/5) ja Uppsala majast (Jaani 7). Samuti üks vanemaid leide on 19. sajandi esimesest kümnendist pärinev Vallikraavi tänav 3 hoonest leitud väike bordüüri-fragment, mis oli säilinud talalagede vahel. See on teostatud pakutrükis ning käsitsi valmistatud. Sellesarnast bordüüri on leitud ka mujalt Liivimaa aladelt.¹⁰

Tehnoloogia ja tööstuse areng tõi 19. sajandi keskel kaasa muutused üldises linnapildis. Linnaelanike arv mitmekordistus ja uute elamurajoonidena tulid

⁹ K. Kallaste, Preservation of wallpapers as parts of interior, lk 77–78.

¹⁰ Laura Lüse. Ettekanne «Composition Principles of Wallpaper Finish in the Interiors of the First Half of the 19 Century in Latvia». Kuulatud: International Scientific Conference in Vilnius 9–10 May 2013 «Secular Interior: Idea, Décor, Design».

kasutusele linnalähedaste mõisate alad. Tartus eristub klassitsistliku arhitektuuriga kesklinn terviklikult säilinud puitasumitest. Samal ajal hoogustus tapeetide tootmine ja kasutamine. 1830. aastate algusest alates oli võimalik toota paberit ühtse rullina, mis hõlbustas tunduvalt tapeetide tootmist. Mustrite pealetrükkimisel võeti kasutusele trükirullid. 1870ndatel hakati paberit valmistama puidust: tooraineks oli nii puitmass kui ka puidutselluloos. Kogu see tehniline areng võimaldas toota suurel hulgal küllaltki odavat tapeeti. 19. sajandi lõpuks oli tapeet odav ning seda kasutati laialdaselt interjööride kaunistamisel.

Tartu Kõrgema Kunstikooli tapeedikogus on silmapaistev tapeedinäidis, mis ennekõike väärrib tähelepanu mõõtmete poolest.¹¹ Tapeeti iseloomustab Hiina mõjutustega roosipuumotiiv, leid pärineb Tartust, praeguse Fortuuna tänava algusest ja on kogutud lammutamisele kuulunud hoonest 1990ndate lõpul. Piirkond oli asustatud juba 18. sajandil. Maja ehitusaeg võib kuuluda 18. sajandi lõppu või 19. sajandi esimesse poole. Kuna majas ei tehtud siseviimistluse uuringuid, siis täpsemat teavet varasemate kihistuste kohta pole. Tapeedi tagaküljel teostatud mikroskoopilistele uuringutele tuginedes võib väita, et lubikrohvi pinda on varem korduvalt üle värvitud. Üks viimastest kihtidest enne tapeetimist sisaldab ultramariinsinise ja punakaspruuni värvipigmenti jälgi ning on tõenäoline, et sellel kihistusel võis esineda dekoori. Enne kõnealust tapeeti on sein olnud kahel korral tapeeditud. Varasem kiht võib olla pärit 19. sajandi lõpust. Kiulise tapeedi fragmentidel on peenetriibulisele taustale trükitud punaka tooniga lillekimbud. Järgmise kihina on näha tumepunase ühtlase tooniga paksul kiulisel paberil tapeeti. Kõikides kihtides esineb tselluloosikiudu. Enne viimast tapeedikihti on pind korralikult kaetud makulatuuriga. Vanapaberina kasutatud ajalehe Postimees numbrid pärinevad 1927. aastast. Siniste õitega roosipuu tapeeti ei ole hiljem tapeediga kaetud (tahvlid 27a, 27b).

Terviklik ajalooliste tapeedikihistuste uuring tehti 2012. aastal Baeri tänav 5 hoones, mis on ehitatud tõenäoliselt 19. sajandi keskel.¹² Seda kinnitab huvitav marmoriiimitatsiooniga tapeedi leid trepikoja teise korruse seinalt, millest oli juttu eespool. Nimetatud hoone puhul tuleb esile tuua traditsioonilist käsitlest palkehitise siseviimistluses laiemalt. Selles hoones on tapeet peamine viimistlusmaterjal. Enamikus ruumidest on suures ulatuses säilinud ehitusjärgselt palkidele kleebitud õhukesed tapeedid. Nii toimiti selleks, et puitmaterjal saaks läbi teha loomuliku kuivamisprotsessi ja maja rahulikult paika vajuda. Tihti järgnes esmase tapeedikihhi krohvimine või katmine pingutatud papiga. On näiteid, kus pappi on värvitud ja kasutatud sellisena siseviimistluses. Baeri

¹¹ Kõrgus 1,9 m, laius 2,8 m, tapeedi ülemist serva ääristab sinine bordüür laiusega 10 cm. Paani laius on 52 cm.

¹² Kultuurimälestiste riiklik register, mälestise registri nr 6958. Puitelamu Tartus K. E. v. Baeri 5, 19.–20. saj.

5 hoone eluruumide seintel oli enne papiga katmist vähemalt kaks, peale seda aga kümme kord tapeedikihti. Huvipakkuva leiuna võib esile tuua palgi pragude tasandamiseks kasutatud 19. sajandil levinud mustritega tapeedijäägid, mis on kleebitud tagurpidi otse täitesegule. Ehitusjärgsed tapeedid on napi koloriidiga, trükitud väga õhukesele puitmassist toodetud tselluloosist paberile. Lukuslikumatel tapeetidel on juba juugendile iseloomulikud detailid. Erinevates mustrites ja kihistustes on kasutatud kuld- ja pärlmutter-efektvärvi.

Baeri 5 elamu teise korruse korterit on terviklikult kujundatud läbi aastakümnete. Harmoonilise kujundusena võib esile tuua 1920ndatel ja 1930ndatel *art déco* stiilile omaste lihtsate mustrite, kuid intensiivse tonaalsusega tapeete, mis varieeruvad erinevates värvitoonides terves korteris. Siinjuures järgitakse tavaks saanud reeglit, et elutoa kujunduses kasutatakse kõige heledamat tonaalsust (tahvel 28). Samasse aastakümnesse mahub ka teine tervikliku kujunduse printsiip: funktsionalismile omase rahuliku tausta loomiseks kasutatakse lihtsaid ja samas erinevaid faktuure jäljendavaid tapeete. Leidude hulgas on näiteks Soome märgistusega Toijala tapeeditehase toodangut ja nn kaseto-humustriga tapeete.

Järgmiseks näiteks on Õpetaja (endine Pastoraadi) tänava hoone nr 7, mis ehitati Maarja koguduse pastoraadiks. August Kannovi ja tema abikaasa Anna Kannovi tellitud projekt kinnitati 1894. aastal.¹³ Ajastule omaselt kleebiti esmased tapeedid otse palgile (tahvel 29). Varasemaid kihistusi oli vähemalt kaks, siis juba kohustuslik pingutatud papp ja sellele kleebitud kuni 13 tapeedikihti. Mõlemas ruumis kasutati historitsismile omaseid ning 20. sajandi esimese kümnendi stiilitunnustega tapeete. Ilusamaid leide on 20. sajandi esimesest kümnendist pärit hele lilleline sakilise servaga tapeet (tahvel 30) ning kümme kord aastat hilisem tumepruun musta peene ornamendiga tapeet. Samas hoones on leitud Soome märgistusega TTY¹⁴ lihtsa kujundusega tapeet, mille helerohelisel taustal ristuvad õrnad graafilised õitega oksaraod. Kujundus mõjub üllatavalt nüüdisaegselt, ehkki oli Tampere tapeeditehase toodangus juba 1920ndatel.

Praeguse Antoniuse hotelli hoonest Ülikooli 15 pärinevad huvitavamad leiud võib dateerida 19. sajandi teise kümnendisse. Ühekorruseline kivihoone ehitati ümber kolmekorruseliseks klassitsistliku fassaadiga hooneks 1810. aastal. Tapeedid leiti 2004. aastal tehtud restaureerimistöõdele eelnenud uuringute käigus peamiselt kolmanda korruse eluruumidest.¹⁵ Näiteks pidulik tapeet *grisaille* roosidega ultramariinsinisel taustal, mis sarnaneb väga leiuga Hiiu-

¹³ EAA 2623-1-133.

¹⁴ TTY – Tampere Tappetitehdas OY.

¹⁵ Ülikooli tänav 15, Tartu hoone lammutustööde aruanne ja interjööri uuringud. 2004. Muinsuskaitseameti arhiiv A-8159.

maa Suuremõisa peahoonest, ja sinise akantusemotiiviga säilinud fragment (tahvel 31). Mõlemad nimetatud tapeedid on säilinud vaid väga väikeste fragmentidena, kuid on silmapaistvad varaklassitsismi iseloomustavad stiilinäited. Kokkuvõtteks

Hoonete ajaloolise tausta uurimine, mis hõlmab ehitusloolisi andmeid, omanike päritolu ja samuti seinaviimistluse analüüse, on huvipakkuv ja vajalik, kuna terviklikke objekte esineb järjest harvem. Nii saab määratleda enam levinud trende kümnendite täpsusega kogu artiklis käsitletud perioodi jooksul. Ajalooliste tapeetide eksponeerimine tänapäevases elukeskkonnas on keeruline ja tundlik teema. Selleks on mitmeid võimalusi ja sobiva lahenduse leiavad korteriomanikud koostöös kujundajatega. Jätkuvalt on oluline väärtustada ja dokumenteerida säilinud materjali. Uuringute tarvis oleks mõistlik tapeetide näidised säilitada. Kaunid näited võib eksponeerida leiukohtades. Populariseerida võiks ka ajalooliselt kasutuses olnud meetodeid, nagu näiteks pinna silumist pingutatud papiga või vanade lahtiste kohtade kadude taandamist makulatuuriga enne uue tapeedikihi paigaldamist. Meetod võimaldab säilitada ajaloolisi kihte. Eksponeerimisviisi valikul eluruumides tuleks silmas pidada hoone kultuuriväärtuslikku tausta ja sellest lähtuvalt otsustada säilitamise või eksponeerimise määra. Tänapäeva inimeste vastutustundlik suhtumine aitab kaasa pärandi ja sellega seotud teabe säilitamisele.

Hidden patterns in the dwellings of Tartu: Investigation and documentation

Summary

During earlier decades wallpaper as an object of investigation and documentation was deplorably unpopular, whereas during the past ten years attitudes have changed and fascinating findings have emerged nearly every year. In recent decades the building and renovation volumes in historic settlements have grown considerably and this has significantly decreased the availability of historic material. The more valuable was the exhibition staged by the Tartu City Museum, which focused on and displayed materials so far hidden in private collections. The findings that have been discovered so far allow us to contend that changes that have occurred in Estonia reflect both regularities in the context of general art history and close connection with immediate neighbours.

The earliest wallpaper findings date back to the late 18th century. In Tartu findings of this period originate from the centre of the city. Paper wall covering as a wall finishing material was first meant to imitate exclusive materials. Handmade hemp or flax fibre paper was glued into strips and covered with patterns in hand block or stencil printing. In the middle of the 19th century manufacturing and using of wallpapers gained considerable impetus. Beginning in the early 1830s, it became possible to produce paper as an endless roll, which considerably facilitated the manufacturing of wallpapers. Printing rollers were taken into use for printing various patterns. The 1870s saw the manufacturing of paper from wood, with wood pulp or cellulose as raw material. These technical solutions enabled to produce great volumes of rather cheap wallpaper.

The article describes samples of wallpapers found in the dwelling-houses of Tartu citizens built in the 18th and 19th centuries. The samples originate from wooden buildings in K.E. von Baer Street, Fortuuna Street, and Õpetaja Street, as well as a classicist-style building at 15 Ülikooli Street in the city centre. As wooden buildings continue to gain popularity as dwelling-houses, the volume of repairs increases considerably, and due to growing awareness people pay more and more attention to wallpapers. Storing and sharing of information contributes to responsible attitudes towards the preservation of heritage.